

शोध निर्देशक : रामप्रसाद गुरागाई
पद : सह-प्राध्यापक

मित्रप्रसाद दाहालको प्रमद्वारा खण्डकाव्यको तत्वगत आधारमा अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम नेपाली विभागअन्तर्गत
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्षको दसौं पत्रको
प्रयोजनका लागि
प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

अम्बिका न्यौपाने

परीक्षा नं. : १००७१

त्रि.वि.द.नं.: ९-२-१-२४०-२००९

शैक्षिक सत्र : २०६९/२०७०

क्याम्पस रोल नं. २२

महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम
नेपाली विभाग

२०७४

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय नेपाली विभाग इलाम

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलामका विद्यार्थी श्री भीष्माकान्ती आचार्यले नेपाली स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दशौं पत्रको प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरेको केशव आचार्यका कविता कृतिको अध्ययन शीर्षकको यो शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति :

हस्ताक्षर

१. रामप्रसाद गुरागाईं

सह-प्राध्यापक

विभागीय प्रमुख

२. मुकुन्द गुरागाईं

शिक्षण सहायक

शोधनिर्देशक

३. धरणीप्रसाद गौतम

सह-प्राध्यापक (सेवा निवृत्त)

वाह्य परीक्षक

मिति: २०७४/०६/०२

(इ.स. १८ सेप्टेम्बर २०१७)

शोध निर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलामको नेपाली विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दशौं पत्रको प्रयोजनकोलागि शोधार्थी अम्बिका न्यौपानेले मित्रप्रसाद दाहालको प्रमद्वारा खण्डकाव्यको तत्वगत आधारमा अध्ययन मेरो निर्देशनमा रही तयार गरी प्रस्तुत गर्नुभएको हो । निरन्तरको प्रयत्न गरी परिश्रमपूर्वक शोधखोज गरी तयार पारिएको यस शोधपत्रप्रति म सन्तुष्ट छु र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम नेपाली विभाग समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति: २०७४/१०/०७

सन् २०१८/०१/२१

.....
(शोधनिर्देशक)
रामप्रसाद गुरागाईं
सह प्राध्यापक
महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस
नेपाली विभाग, इलाम

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विभाग महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलामको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको नेपाली विषयको दशौं पत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु श्री रामप्रसाद गुरागाईंको प्राज्ञिक निर्देशनमा तयार पारिएको छ । आफ्नो अति व्यस्त जीवनका बावजुद पनि अमूल्य समय दिई भर्को नमानी प्रफुल्ल मुद्रामा अत्यन्त स्नेहपूर्वक समुचित सुझाव तथा सल्लाह दिएर मार्गनिर्देशन दिनु भएर यो शोधपत्र तयार पार्ने सन्दर्भमा आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराई अभिप्रेरित गर्नुहुने श्रद्धेय गुरुज्यू प्रति म कृतज्ञ छु ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्ने सिलसिलामा आवश्यक सूचना उपलब्ध गराई आफ्नो जीवनका विविध पक्षको लिखित तथा मौखिक जानकारी दिएर सहयोग गर्नुहुने स्रष्टा मित्रप्रसाद दाहालज्यूप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

त्यस्तै गरी शोधकार्यका लागि सामग्री सङ्कलन तथा सम्पूर्ण आवश्यक कुराहरू उपलब्ध गराउनुहुने मामा केशव निरौला, दाजु टङ्क न्यौपाने, भाई रुपेश न्यौपाने, दिदी सुनिता न्यौपाने, भिनाजु चेतन कट्टेल तथा मित्र भीष्माकान्ती आचार्यको सहयोग अविस्मरणीय रहेको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्नको लागि सुरुवाट नै अत्यन्त मायाममताका साथ प्रेरणा, मार्गनिर्देशन, सल्लाह तथा सुझाव प्रदान गर्नुहुने मेरा पूजनीय मातापिता दुर्गाप्रसाद न्यौपाने तथा कमलादेवी न्यौपानेप्रति कृतज्ञ छु ।

अन्त्यमा, शोधपत्र तयारीको क्रममा छिटो छरितो रूपमा टंकण गरी सहयोग गर्नुहुने श्री जनक रेग्मीलाई हार्दिक धन्यवाद दिँदै प्रस्तुत शोधपत्र समुचित मूल्याङ्कनको लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली विभाग महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलाम समक्ष पेश गर्दछु ।

र.न. ९२९२४०२००९
शैक्षिक सत्र २०६९/७०
मिति २०७४/१०/०७
इस्वी सन् २०१८/०९/२९

.....
अम्बिका न्यौपाने

(शोधार्थी)

महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम
नेपाली विभाग स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्ष

शोधसार

शोधपत्रको शीर्षक : मित्रप्रसाद दाहालको प्रमद्वारा खण्डकाव्यको तत्वगत आधारमा अध्ययन ।

शोधप्रयोजन : प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय, महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस इलामको नेपाली विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह नेपाली विषयको दोस्रो वर्ष दशौं पत्रको प्रयोजनार्थ तयार गरिएको हो ।

शोध निर्देशक :

रामप्रसाद गुरागाँई

सह प्राध्यपक

नेपाली विभाग

महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम ।

शोधार्थी :

अम्बिका न्यौपाने

शैक्षिक सत्र : २०६९/२०७०

प्रस्तुत मिति :

वि.सं. २०७४/१०/७

२०१८ जनवरी २१

औपचारिक रूपमा वि.सं. २०२५ सालदेखि साहित्यलेखन यात्रा प्रारम्भ गरेका दाहालको प्रथम प्रकाशित कृति प्रमद्वरा (२०५७) हो । त्यसपछि उनका प्रकाशित कृतिहरू 'श्रीवत्स' र 'चन्द्रहंश' महाकाव्य २०६४ 'तारा' शोककाव्य २०६७ र हालै 'मल्लिका' महाकाव्य २०७४ प्रकाशित भइसकेको छन् भने उनको मित्र कविता कुञ्ज र गद्य बाटिका प्रकाशोन्मुख कृति रहेको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्र कवि मित्रप्रसाद दाहालको प्रमद्वरा खण्डकाव्यको तत्वगत आधारमा अध्ययन यिनै साहित्यकारको कृतिको बारेमा यथासक्य अध्ययन विश्लेषण गर्दै निष्कर्ष निकाल्ने प्रयास भएको छ । यस क्रममा प्रस्तुत शोधपत्रलाई पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरी चर्चा गरिएको छ ।

यस शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदको मूल शीर्षक 'शोधपरिचय' राखिएको छ । यस अन्तर्गत शोधशीर्षक, शोधको प्रयोजन, समस्या कथन, शोधकार्य प्रयोजन, समस्या कथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समिक्षा, शोधकार्यको औचित्य, महत्व र उपयोगिता, प्राक्कल्पना, शोधकार्यको सीमाङ्कन, सामग्री सङ्कलन तथा अध्ययन विधि शोधकार्यको रूपरेखा जस्ता उपशीर्षकमा चर्चा गरिएको छ ।

मित्रप्रसाद दाहालको काव्ययात्रा मूल शीर्षक रहेको दोस्रो परिच्छेदमा मित्रप्रसाद दाहालको जीवनी, जन्म र वाल्यकाल, शिक्षा-दीक्षा र विवाह, व्यक्तित्व, सेवा र व्यक्तित्व, सम्मान तथा पुरस्कार, खण्डकाव्यकार मित्रप्रसाद दाहालको काव्ययात्रामा पहिलो चरण, दास्रो चरण, तेस्रो चरण जस्ता उपशीर्षकमा चर्चा, परिचर्चा गरिएको छ ।

त्यसै गरी तेस्रो परिच्छेदमा खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक परिचय मूल शीर्षक राखिएको छ । यस अन्तर्गत खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक स्वरूप, साहित्यको एक विद्याका रूपमा कविता, कविताको एक उपविधाका रूपमा खण्डकाव्य, खण्डकाव्यको परिभाषा, पूर्वीय चिन्तनका आधारमा खण्डकाव्यको परिभाषा, पाश्चात्य चिन्तनका आधारमा गाथा आख्यानात्मक कविता, रोमाञ्च काव्य, गोप्यकाव्य, शोककाव्य, नेपाली साहित्यमा खण्डकाव्य सम्बन्धी चिन्तन कविताको मझौला एकाइको रूपमा खण्डकाव्य, खण्डकाव्यका तत्वहरू- शीर्षक, आख्यानात्मक संरचना वा आख्यान विकल्पी संरचना, कथावस्तु, पात्रविधान, परिवेश विधान, भावविधान, सर्गयोजना, लयविधान, कथनपद्धति, जीवनदर्शन/उद्देश्य, विम्वप्रतिक विधान, भाषाशैली, आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यको विकास क्रियाका पृष्ठभूमि, प्रवर्तन र प्रमुखधार,

पृष्ठभूमिगत र प्रवर्तनगत सन्दर्भ, आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यका प्रमुख धारा उपशीर्षक राखी चर्चा गरिएको छ ।

त्यसै गरी चौथो परिच्छेदमा 'मित्रप्रसाद दाहालको प्रमद्वारा खण्डकाव्यको तत्वगत आधारमा अध्ययन' मुल शीर्षक राखिएको छ । यस अन्तर्गतका शीर्षक र उपशीर्षकहरू प्रमद्वारा खण्डकाव्यको अध्ययन, लेखनगत सन्दर्भ, शीर्षक, कथावस्तु, पात्रविधान, परिवेशविधान, भावविधान, सर्गयोजना, छन्द वा लयविधान, अलङ्कार विधान, कथनपद्धति, विचार/दृष्टिकोण, जीवनदर्शन/उद्देश्य, भाषाशैली, समष्टि मूल्याङ्कन र निष्कर्ष माथि क्रमशः चर्चा गरिएको छ ।

यस्तै शोधपत्रको अन्तिम तथा पाँचौ परिच्छेदमा मूल शीर्षक उपसंहार राखिएको छ । यस अन्तर्गत उपसंहार, निष्कर्ष र भाविकार्यको सम्भावित शोधशीर्षक राखिएको छ ।

यसरी पूर्वीय काव्य परम्पराको शास्त्रीय मान्यतालाई समग्रतामा परिपालना गरेर उत्सर्ग गरिएको 'प्रमद्वारा' खण्डकाव्य पौराणिक उपजीव्यग्रन्थ महाभारतबाट बीजभूमि चयन गरिएको नेपाली भाषा साहित्यमा नवोदित खण्डकाव्य हो । कथावस्तु, पात्रहरू, परिवेश आदि खण्डकाव्यका लागि आवश्यक स्रोतहरू पौराणिककाल र महाभारतकै ग्रन्थबाट स्वीकार गरेर पनि नेपालीपनाको मेसिनमा ढालेर लेखिएको खण्डकाव्य हो । भावधारामा स्वच्छन्दतावादी र शैली सञ्चारमा परिष्कृत शैलीले सिँगारिएका कवि देखिन्छन् । यस स्वच्छन्दतावादी धारा र परिष्कृत शैलीले रचना गरिएको 'प्रमद्वारा' खण्डकाव्यले नेपाली साहित्य जगत्मा छुट्टै महत्व बोकेर हुर्किएको छ । काव्यमा विभिन्न कथानक घटनाहरूलाई समावेश गरे तापनि मुख्य कथावस्तुलाई चरमोत्कर्षमा पुऱ्याउन सफल भएका छन् ।

यस काव्यमा प्रणय सम्बन्धी चिन्तनको अभिव्यक्ति भएको छ । प्रेमलाई नै यस खण्डकाव्यमा काव्यात्मक र भावनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसलाई जीवन्तता प्रदान गर्नका लागि रुरु र प्रमद्वाराको कथालाई प्रस्तुत गरिएको छ । यो प्रणयको जीवन्त अभिव्यक्ति भएको सफल काव्य हो । प्रणय यात्राका क्रममा यहाँ विभिन्न घटनाहरूलाई रसपूर्ण अभिव्यक्तिका साथ काव्यात्मक जीवन प्रदान गरिएको छ । प्रेम मानवीय नैसर्गिक अधिकार हो, यो जीवनको सार हो र सृष्टि प्रकृत्यालाई निरन्तरता दिने प्रमुख आधार हो । यसको सम्बन्ध हृदयसित हुन्छ र हृदयको समर्पणमा नै प्रेमको शाश्वत रूप भेटिन्छ । प्रेमलाई शारीरिक आकर्षण र इच्छा पूर्तिको साधन मात्र बनाइनु हुँदैन । शरीर र आत्माको

द्वेतालाई अद्वैत रूप दिन सकेमा मात्र साँचो प्रेमको आभास पाउन सकिन्छ र यस्तो प्रेमलाई सामाजिक नीतिनियम, परम्परा, संस्कार र संस्कृति आदि सीमाले रोकन सक्दैनन् भन्ने दृष्टिकोण यस काव्यको रहेको छ ।

यसरी यस शोधपत्रमा मित्रप्रसाद दाहाल र उनको प्रमद्वारा खण्डकाव्यको तत्वगत आधारमा अध्ययन र विश्लेषण गरी प्रकाश पार्ने प्रयास गरिएको छ ।

विषय सूची

शीर्षक	पृष्ठ संख्या
पहिलो परिच्छेद शोधपरिचय	
१.१ शोधशीर्षक	१
१.२ शोधको प्रयोजन	१
१.३ विषय परिचय	१
१.४ समस्याकथन	२
१.५ शोधकार्यको उद्देश्यहरू	२
१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा	३
१.७ शोधकार्यको औचित्य, महत्व र उपयोगिता	४
१.८ प्राक्कल्पना	५
१.९ शोधकार्यको सीमाङ्कन	५
१.१० शोध सामग्री सङ्कलन विधि	५
१.११ शोधविधि	५
क) ऐतिहासिक पद्धति	५
ख) वर्णनात्मक पद्धति	५
ग) तुलनात्मक पद्धति	६
१.१२ शोधपत्रको रूपरेखा	६

दोस्रो परिच्छेद

मित्रप्रसाद दाहालको साहित्यिक परिचय र काव्ययात्रा

२.१ मित्रप्रसाद दाहालको जीवनी	७
२.१.१ जन्म र बाल्यकाल	७
२.१.२ शिक्षा दीक्षा र विवाह	७
२.२ व्यक्तित्व	९
२.२.१ सेवा र व्यक्तित्व	९
२.२.२ सम्मान तथा पुरस्कार	१०
२.३ खण्डकाव्यकार मित्रप्रसाद दाहालको काव्ययात्रा	११
२.३.१ पहिलो चरण (वि.स. २०२५-२०५६ सम्म)	१२
२.३.२ दोस्रो चरण(वि.स. २०५७-२०६५ सम्म)	१३
२.३.३ तेस्रो चरण (वि.स. २०६६ पछि)	१३

तेस्रो परिच्छेद
खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक परिचय र विकासक्रम

३.	खण्डकाव्यको सैद्धान्तिक स्वरूप	१५
३.१	साहित्यको एक विधाका रूपमा कविता	१५
३.२	कविताको एक उपविधाका रूपमा खण्डकाव्य	१५
३.३	खण्डकाव्यको परिभाषा: पूर्वीय चिन्तनका आधारमा	१५
३.४	खण्डकाव्यको परिभाषा: पाश्चात्य चिन्तनका आधारमा	१९
३.४.१	गाथा	२०
३.४.२	आख्यानात्मक कविता	२०
३.४.३	रोमाञ्च काव्य	२०
३.४.४	गोपकाव्य	२१
३.४.५	शोककाव्य	२१
३.५	नेपाली साहित्यमा खण्डकाव्य सम्बन्धी चिन्तन	२२
३.६	खण्डकाव्यका तत्वहरू	२३
३.६.१	शीर्षक	२३
३.६.२	आख्यानात्मक संरचना वा आख्यान विकल्पी संरचना	२३
३.६.२.१	कथावस्तु	२४
३.६.२.२	पात्रविधान	२५
३.६.२.३	परिवेशविधान	२६
३.६.२.४	भावविधान	२७
३.६.२.५	सर्गयोजना	२७
३.६.२.६	लयविधान	२८
३.६.२.७	कथनपद्धति	२८
३.६.२.८	जीवनदर्शन/उद्देश्य	२९
३.६.२.९	विम्बप्रतीकविधान	२९
३.६.२.१०	भाषाशैली	३०
३.७	आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यको विकास प्रक्रियाका पृष्ठभूमि, प्रवर्तन र प्रमुख धारा	३०
३.७.१	पृष्ठभूमिगत र प्रवर्तनगत सन्दर्भ	३१
३.७.२	आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यका प्रमुख धारा	३४
३.७.२.१	परिष्कारवादी धारा	३४
३.७.२.२	स्वच्छन्दतावादी धारा	३५
३.७.२.३	प्रयोगवादी धारा	३६

३.७.२.४ प्रगतिशील तथा प्रगतिवादी धारा	३७
३.७.२.५ उत्तरप्रयोगवादी/उत्तरआधुनिकतावादी धारा	३८

चौथो परिच्छेद
मित्रप्रसाद दाहालको प्रमद्वरा खण्डकाव्यको तत्वगत आधारमा
अध्ययन

४. प्रमद्वरा खण्डकाव्यको अध्ययन	४०
४.१ लेखनगत सन्दर्भ	४०
४.२ शीर्षक	४१
४.३ कथावस्तु	४२
४.४ पात्रविधान	५६
४.५ परिवेशविधान	६४
४.६ भावविधान	६६
४.७ सर्गयोजना	६८
४.८ छन्द/लयविधान	७०
४.९ रसविधान	७८
४.१० अलङ्कारविधान	८६
४.११ कथनपद्धति	९१
४.१२ विचार/दृष्टिकोण	९१
४.१३ जीवनदर्शन/उद्देश्य	९३
४.१४ भाषाशैली	९४
४.१५ समष्टि मूल्याङ्कन र निष्कर्ष	९५

पाँचौं परिच्छेद
उपसंहार तथा निष्कर्ष

५. उपसंहार र निष्कर्ष	९९
५.२ भावी कार्यको सम्भावित शोधशीर्षक सन्दर्भग्रन्थसूची	१०३